

Chmielnicki i państwo kozackie

Kiryl Valchetski

Powstanie Chmielnickiego w perspektywie polskiej to *Initium Calamitatis Regni*, czyli Początek Upadku Królestwa oraz zaprzepaszczona szansa na zbudowanie Rzeczypospolitej Trojga Narodów. Natomiast dla Ukraińców to „wojna wyzwoleńcza” i jeden z najważniejszych momentów w ich dziejach. Niższy tekst jest próbą spojrzenia białoruskiego studenta historii z Poznania na trudny problem powstań kozackich w XVII wieku. Jest to perspektywa inna niż dominująca w polskiej historiografii. Na pewno zachęcająca do polemiki.

Bohdan Chmielnicki, nie będąc wolnym od uprzedzeń społecznych (nawet kastowo-kozackich) swoich czasów, zajął poczesne miejsce w historii Ukrainy. Zdał sobie bowiem sprawę z tego, że tylko **opierając się na najszerszych warstwach ludu, można stworzyć własny system władzy państwowej w Ukrainie**. Mimo niemal ciągłej wojny z Rzeczpospolitą (a może właśnie z tego powodu) rząd hetmański prowadził, choć sprzeczny i niekonsekwentny, kurs na demokratyzację życia publicznego i państwowego. Integralną częścią tego kursu była w szczególności **reforma sądownictwa**, której rezultaty (w większości) odziedziczyli i rozwinięli następcy Chmielnickiego – od Iwana Wygowskiego do Iwana Mazepy.

Ten proces był długi i trudny. Jego istota i przesłanki zostały kiedyś jasno i przekonująco przedstawione przez **Mychajła Hruszewskiego**. Wybitny historyk ukraiński zwrócił uwagę na to, że Kozacy jako organizacja wojskowa już w latach 20. i 30. XVII w. stopniowo „osiadali na ziemiach”. Podział armii kozackiej na pułki przekształcił się w podział danego terytorium na okręgi pułkowe. Już wtedy pułkownicy, sotnicy i atamanowie byli nie tylko szefami swoich wydziałów wojskowych w czasie wojny, ale także podczas pokoju sprawowali władzę sądowniczą i administracyjną nad całą ludnością kozacką swojego okręgu, zastępując tym samym jakąkolwiek inną władzę.

W praktyce wyglądało to tak: najwyższym urzędnikiem w Ukrainie, który miał uprawnienia do sprawowania władzy sądowniczej, był **sędzia generalny**. Wraz z kapitanem generalnym, oficerem bagażowym i kilkoma innymi wysokimi urzędnikami, których również nazywano generałami (w przeciwieństwie do tych samych stopni pułkowych), sędzia generalny uczestniczył z decydującym głosem w posiedzeniach swego rodzaju „rady ministrów” pod hetmanem. **Hetman miał kolosalny wpływ na decyzje podejmowane przez sędziego generalnego**, gdyż każda decyzja, któ-

Bohdan Chmielnicki. Źródło: domena publiczna

ra została uznana za ważną dla wojska i państwa, była przekazywana do rozpatrzenia na zebraniu starszyny, a hetman zwoływał to zebranie tylko wtedy, gdy uznał je za konieczne. W konsekwencji **niezależność sądownictwa w XVII w. nie mogła oczywiście być większa, niż pozwalała na to epoka**, która wymagała koncentracji władzy w jednych rękach.

Postulaty epoki odcisnęły także swoje piętno na lokalnym sądownictwie. Formalnie władza należała tam do sędziów pułkowych. W rzeczywistości często sprawował ją pułkownik takiego lub innego pułku, mniej lub bardziej zależny od starszyny generalnego i hetmana.

Tło i siły napędowe wojny w latach 1648–1654

Jednym ze skutków **unii lubelskiej w 1569 r.** było przyłączenie ziem ukraińskich bezpośrednio do Korony. W efekcie, jak grzyby pod deszczem, zaczęły pojawiać się polskie **majątki magnackie**. Rozwijał się też proces **zniewolenia chłopstwa**, stopniowo przybierając na terytorium Ukrainy szczególnie wyrafinowane formy. Właściciele ziemscy otrzymali prawo sądenia i karnia chłopów, a chłop nie miał nawet prawa skargi na swego pana.

Sytuację chłopstwa pogorszył też **ucisk religijny**. Po unii lubelskiej nasilił się napór Kościoła katolickiego, który sam otrzymał rozległe ziemie w Ukrainie. Szczególne „zasługi” w szerzeniu katolicyzmu na ziemiach Ukrainy i Białorusi miał zakon jezuicki. Propagowanie religii katolickiej ułatwiał też **Kościół unicki**, utworzo-

ny podczas synodu w Brześciu Litewskim w październiku 1596 r. Wszystko to tworzyło bardzo osobliwą sytuację: panowie należeli do jednej wiary, a chłopci do drugiej. Nie trzeba dodawać, jakie tragiczne konsekwencje miało to dla tych ostatnich.

W trudnej sytuacji znajdowali się **mieszczanie**. Od połowy XVI w. nastąpił pewien wzrost życia miejskiego: rozwijały się stare miasta, pojawiały nowe. Polscy feudalowie stali się jednak przeszkodą w życiu miast. Na ziemiach Ukrainy i Białorusi wystąpiło zjawisko nieznanne sąsiedniemu państwu moskiewskiemu: obok miast państwowych, będących ośrodkami administracyjnymi i najczęściej zarządzanymi na prawie magdeburskim, istniało wiele miast należących do magnatów.

Mieszczanie ukraińscy zaczęli walczyć z dominacją polskich właścicieli i jednoczyli się wokół prawosławnych soborów. Tworzyli „**bractwa**” – stowarzyszenia ludności prawosławnej. Początkowo organizacje te wyznaczały sobie zadania edukacyjne, dążyły do zachowania i wspierania prawosławia. Później nabierały charakteru także politycznego.

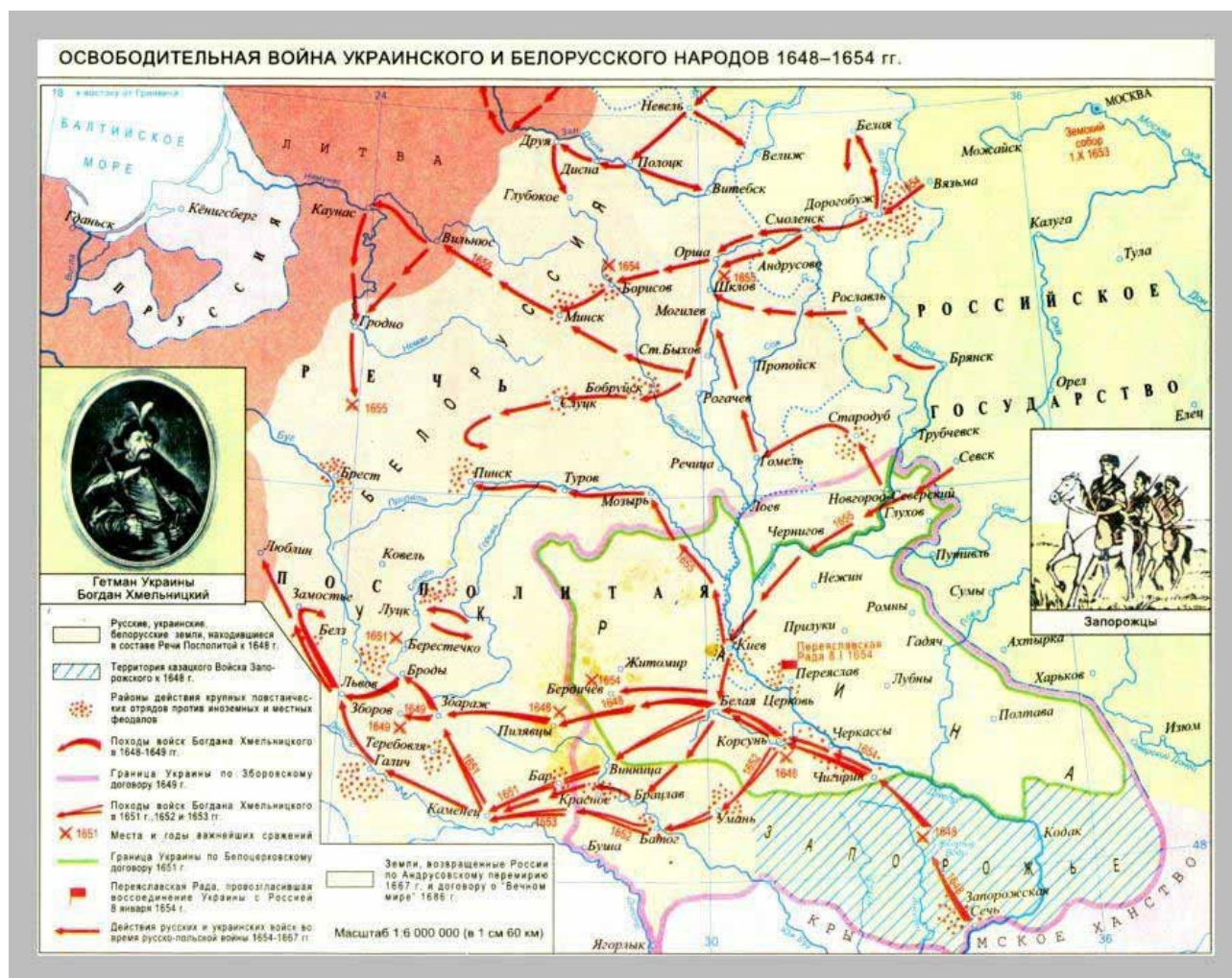
Powodów niezadowolenia było wiele. Polacy odsunęli szlachtę prawosławną od urzędów. Popów prawosławnych wydalano z cerkwi. Zabroniono im odprawia-

nia nabożeństw w języku ojczystym. To nie przypadek, że wielu przywódców walki z Polakami wywodziło się właśnie z szeregów duchowieństwa.

Wszystkie grupy ludności Ukrainy były gotowe do zjednoczenia się w walce o swoją wolność. **Istniała też siła zdolna pokierować działaniami militarnymi.** Taką siłą stali się **Kozacy**. To oni wędrowali po bezkresnych terenach zalewowych ujścia Dniepru, Dniestru i Bugu, doświadczając potężnych wpływów sąsiedniego tureckojęzycznego stepu. Nieprzypadkowo sama nazwa „Kozak” pochodzi z języka tureckiego.

Wraz z rozwojem antagonizmów społecznych i umacnianiem się ucisku ogólna liczba Kozaków stale rosła. Od końca XV w. na zimę grupowali się oni wokół południowych miast, Winnicy czy Czerkas, a latem wracali do swoich zwyczajowych zajęć. Za słynnymi bystrzami (porohami) Dniepru Kozacy tworzyli własne fortyfikacje. Z czasem powstaje **Sicz Zaporoska** – republika kozacka, która odziedziczyła tradycje demokratyczne z czasów Rusi Kijowskiej. Głównym organem władzy było **koło kozackie** – Rada, na czele której stał ataman.

Stanowisko **nieformalnej republiki kozackiej**, jej stosunki z Polską, były bardzo osobliwe. Władze polskie nie bez powodu dostrzegały w Siczy zagrożenie.

Powstanie Chmielnickiego 1648–1654 (mapa). Źródło: domena publiczna

Jednak potrzebowały Kozaków, którzy chronili kraj przed Tatarami krymskimi, za którymi stało potężne Imperium Osmańskie. Królowie polscy próbowali zwerbować część Kozaków na swoją służbę, wpisując ich do tzw. **rejestru** (czyli listy). Umieszczeni na liście Kozacy otrzymywali pensję i tym samym uzyskiwali niejako status oficjalny. Jednak szlachta obawiała się znacznego zwiększenia liczby zarejestrowanych, co było kolejnym zarzewiem konfliktu.

Rola Kozaków w przygotowaniach do wojny wyzwolenczej

Koniec XVI i początek XVII w. to liczne powstania kozackie. Spośród Kozaków wyłonili się wówczas utalentowani przywódcy, tacy jak **Krzysztof Kosiński**, **Seweryn Naliwajko** czy **Paweł But**. Kozacy wysuwali wówczas żądania ekonomiczne, postulując podwyżkę żołdu czy zwiększenie rejestru Kozaków. Warto jednak zauważyć, że już w trakcie pierwszych powstań nawiązywały się stosunki między Kozakami zaporoskimi a państwem moskiewskim, w którym Kozacy coraz częściej zaczynały dostrzegać wsparcie dla swoich aspiracji.

Z czasem także wspomniane „bractwa” zaczynają nawiązywać kontakty z Moskwą i prowadzą swego rodzaju **ideowe przygotowania do wojny wyzwolenczej**. Od autorów z kręgów „bractw” wywodzi się tzw. literatura polemiczna, skierowana przeciwko katolikom, a zwłaszcza jezuitom. Jej twórcy zwracali się ku historii i kulturze ludów wschodniosłowiańskich, a także udowodniali wspólność ich losów oraz potrzebę wspólnej walki ze „zdobywcami”.

Początek i przebieg wojny wyzwolenczej

W 1638 r. Polacy stłumili ostatnie powstanie ludowe i rozpoczęła się tzw. złota dekada w rozwoju Ukrainy, jak nazywała to szlachta. Ale była to cisza przed burzą. W 1648 wybuchło powstanie, na którego czele stanął **Bohdan Michajłowicz Chmielnicki**.

Biografia Chmielnickiego pełna jest białych plam. Według niektórych źródeł urodził się w Czehryniu, według innych – w Perejaślawiu. Otrzymał dobre wykształcenie jak na tamte czasy i zahartował się w wojnach.

Chmielnicki miał też osobiste porachunki z Polakami. Polski szlachcic splądrował jego rodzinne gospodarstwo – Subotów i zabił syna przyszłego przywódcy wojny wyzwolenczej. Kiedy legalna walka o swoje prawa zakończyła się niepowodzeniem, uciekł w dolne partie Dniepru. Tam zorganizował oddział Kozaków i z jego pomocą wypędził Polaków z Siczy Zaporoskiej.

Chmielnicki od razu dał się poznać jako dobry dyplomata i dowódca. W zaistniałej sytuacji znalazł jedyne słuszne rozwiązanie i wszedł w sojusz z chanem krymskim, który dał mu na pomoc oddział Tuhaj-beja. W maju 1648 r. w dwóch bitwach – w okolicach **Żółtych Wód** i pod **Korsuniem**, oddziały Chmielnickiego całkowicie rozbiły armię hetmana Mikołaja Potockiego. Latem 1648 r. powstanie przerodziło się w wojnę wyzwolenczą.

Armia rebeliantów zadała Polakom kolejną klęskę pod **Piławcami** i przeniosła się do **Lwowa**. Pobrawszy duży okup z tego miasta, wojsko kozackie przemieściło się w kierunku **twierdzy zamojskiej** i rozpoczęło jej oblężenie. Stamtąd otwierała się droga do Warszawy. Jednak ze względu na niesprzyjające warunki naturalne (zbliżała się zima, a twierdza była dobrze ufortyfikowana) oblężenie przerwano. Chmielnicki został uroczystie powitany w Kijowie.

Latem 1649 r. rozegrała się pomyślna dla powstańców **bitwa pod Zborowem**. Jednak z powodu zdrady chana krymskiego Chmielnicki został zmuszony do zawarcia tzw. **traktatu zborowskiego**, który ustanowił rejestr 40 tys. osób i zawierał kilka korzystnych dla rebeliantów artykułów. Generalnie dokument można uznać za czysto paliatywny, gdyż nie rozwiązywał problemów, z jakimi borykali się buntownicy.

Już latem 1648 r. **Chmielnicki zwrócił się o pomoc do Moskwy**. Jednak ani w tym, ani w następnym, ani nawet w 1650 r. państwo moskiewskie nie mogło odpowiedzieć na prośbę Kozaków. Sytuacja w samym państwie moskiewskim była trudna, a jego władca obawiał się nowej wojny z Polską. Nie było też wiary w siły powstańców ani przekonania, że nie jest to zwykłe powstanie kozackie, których wcześniej było kilka, ale ogólnonarodowa wojna wyzwolencza. W lutym 1651 r. odbył się Sobór Ziemski, którego uczestnicy jednogłośnie opowiedzieli się za potrzebą wsparcia Kozaków. Jednak w tym czasie nie udzielono im żadnej konkretnej pomocy.

W czerwcu 1651 r. w bitwie pod **Beresteczkiem** ponownie zdradził chan tatarski, co doprowadziło do klęski powstańców. W rezultacie ugoda zawarta we wrześniu 1651 r. w **Białej Cerkwi** ograniczyła rejestr kozacki do 20 tys. osób. Pozycję powstańców chwilowo wzmocniło zwycięstwo w bitwie pod **Batohem** wiosną 1652 r.

Dla Moskwy nadszedł czas na zdecydowane działania. W październiku 1653 Sobór Ziemski w Moskwie postanowił zjednoczyć Ukrainę z państwem moskiewskim. Do Ukrainy wysłano delegację cara Aleksego I na czele z bojarem Wasylem Buturlinem. 18 stycznia 1654 r. Rada kozacka w **Perejaślawiu** opowiedziała się za przyłączeniem Ukrainy do ziem moskiewskich.

Narastające sprzeczności między państwem kozackim a Moskwą

Wiosną **1654 r.** armia moskiewska rozpoczęła działania wojenne przeciwko polskiej armii na Białorusi, wspomagana przez 20-tysięczny korpus kozacki **Iwana Zołotarenki**. Zajął ona Smoleńsk, Mińsk i Wilno. Zołotarenko zdobył też południową Białoruś. Jednak jego działania zmierzające do wprowadzenia systemu kozackiego na Białorusi spowodowały pierwszy **konflikt z Moskwą**, która uznała wszystkie zdobyte przez Kozaków ziemie za „należące do Moskwy”.

Jesienią 1654 r. Polacy przy wsparciu chana krymskiego wyruszyli na kampanię przeciwko Ukrainie.

Bohdan Chmielnicki. Źródło: domena publiczna

W styczniu 1655 r. Chmielnicki wystąpił przeciwko nim z wojskiem kozacko-moskiewskim. Decydująca bitwa, która rozegrała się pod **Ochmatowem** (w rejonie Kijowa), kosztowała obie strony ciężkie straty i żadnej z nich nie przyniosła sukcesu.

Upadek państwa kozackiego

Od 1655 r. Chmielnicki prowadził aktywną działalność dyplomatyczną, starając się zapewnić niepodległość państwa ukraińskiego. W szczególności nawiązano **sojusz ze Szwecją**. Wiosną 1655 król szwedzki Karol X Gustaw rozpoczął wojnę z Polską. Korzystając z tego, że Chmielnicki z wojskami ukraińskimi udał się jesienią do wschodniej Małopolski, pokonał wojska polskie pod **Gródkiem** i rozpoczął oblężenie Lwowa. Ponieważ **Buturlin w imieniu cara moskiewskiego zażądał, aby wszystkie zdobyte miasta należały do cara**, Chmielnicki nie szturmował Lwowa, lecz ograniczył się do okupu.

Wojska ukraińsko-moskiewskie zdobyły Lublin, a przed hetmanem otworzyła się perspektywa zjednoczenia wszystkich ziem ukraińskich pod jego buławą. Ale tu znów przyszedł z pomocą Polsce chan tatarski. Zmusiło to Chmielnickiego do wycofania się ze Lwowa. 20 listopada 1655 r. Tatarzy zaatakowali obóz ukraińsko-moskiewski w **Ozernej** i wszystko zakończyło się negocjacjami oraz utratą dorobku kampanii 1655 r.

Od końca 1655 Moskwa przerażona sukcesami Szwecji w krajach bałtyckich zbliżyła się do Rzeczypospolitej, by przystąpić do walki ze Szwecją. Rozpoczęła się **wojna rosyjsko-szwedzka**. W Wilnie podpisano rozejm

między Moskwą a Polską (1656). Delegacja ukraińska nie została dopuszczona do negocjacji polsko-moskiewskich. Na Ukrainie odebrano to jako zdradę.

W celu stworzenia **koalicji antypolskiej** Chmielnicki zawarł układy z królem szwedzkim Karolem X Gustawem i księciem Siedmiogrodu Jerzym II Rakoczym. Na początku 1657 r. Ukraina i Siedmiogród rozpoczęły działania wojenne przeciwko Polsce.

Szwedzi zajęli większość Polski. Ale wkrótce zaczęły się niepowodzenia i antypolska koalicja rozpadła się. Wydarzenia te były ostatnim ciosem dla chorego Chmielnickiego, który **6 sierpnia 1657 zmarł w Czehryniu**. Jego śmierć znacznie skomplikowała sprawę wyzwolenia Ukrainy. Narastały wewnętrzne sprzeczności. Rozpoczęła się walka różnych grup o władzę, co doprowadziło do upadku Hetmanatu.

Podsumowanie

O Bohdanie Chmielnickim możemy powiedzieć, że był właściwą osobą we właściwym czasie i miejscu. W rezultacie wydarzeń 1648 r. Ukraina radykalnie zmieniła swój status. Zajęła zupełnie nowe miejsce nie tylko wśród otaczających ją państw, ale także w historii. Chmielnicki uruchomił społeczne mechanizmy procesu państwowotwórczego w Ukrainie, którego nie można już było zatrzymać.

Bibliografia

- *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. 4, под ред. Н. Костомарова, Петербург 1863.
- Антонович В.Б., *Последние времена казачества на правой стороне Днепра*, Киев 1898.
- Апанович О.М., *Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст.*, Киев 1961.
- Голобуцкий В.А., *Запорожское казачество*, Киев 1957.
- Грушевский М.С., *Иллюстрированная история Украины*, Петербург 1913.
- Грушевський М.С., *Історія України – Руси*, т. 9, кн. 2, Киев 1931.
- Костомаров Н.И., *Исторические монографии и исследования*, кн. 4: *Богдан Хмельницкий*, Петербург 1904.
- Санин Г.А., *Советская историография внешней политики России XVII в.*, [w:] *Итоги и задачи изучения внешней политики России. Советская историография*, Москва 1981.
- Серчик В., *Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в.*, [w:] *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.*, Минск 1979.
- Смолій В.А., Гуржій О.І., *Становлення Української феодальної державності*, „Український історичний журнал” 1990, no. 10.
- Смолій В.А., Степанков В.С., *У пошуках нової концепції історії Визвольної Війни українського народу XVII ст.*, Киев 1992.
- Стецюк К.І., *Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст.*, Киев 1960.
- *Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.)*, 1954.
- Ульянов Н.И., *Происхождение украинского сепаратизма*, Москва 1996.
- Шевченко Ф.П., *Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.*, Киев 1959.